

УДК 291.4(477)
ББК 86.0

Юлія Хитровська
(м. Київ, Україна)

ПРАВОСЛАВНО-КАТОЛИЦЬКІ ВЗАЄМИНИ У "ПІВДЕННО-ЗАХІДНОМУ КРАЇ" НАПРИКІНЦІ XVIII–XIX ст.

Опираючись на архівні документи, наукову літературу та матеріали періодичної преси, автор статті досліджує проблему православно-католицьких взаємин у "Південно-Західному краї" наприкінці XVIII–XIX ст.

Ключові слова: православна церква, російський уряд, Правобережна Україна, католицьке духовенство.

Метою статті є неупереджений аналіз проблеми православно-католицьких стосунків на території Правобережної України наприкінці XVIII – XIX ст. Для її дослідження нами опрацьовано й залучено архівні документи, матеріали періодичної преси та ґрунтовні наукові розвідки, зокрема, монографії М.Кояловича, М.Костомарова, І.Бартошевича, С.Жилюка, В.Смоля, а також колективну працю О.Крижанівського та С.Плохія.

Під владою Речі Посполитої, до знищення цієї держави наприкінці XVIII ст., на Правобережжі панівним був польський елемент, репрезентований польською шляхтою та римо-католицьким духовенством. Міжконфесійна ситуація зазначеного періоду в Польщі була достатньо складною. Криваві події 1768 р. (Коліївщина), розгром російськими військами конфедератів, перший поділ Речі Посполитої 1772 р. зумовили новий наступ католицизму на Правобережній Україні. Антиуніатські заходи царського уряду на білоруських землях, що увійшли до складу Росії, декларована самодержавством відмова від втручання в польські церковні справи, яка мала суто тактичний характер, штовхали правобережну шляхту й католицький клір до рішучіших дій щодо покалічення та спольщення українського населення "Південно-Західного краю", особливо Київщини й Брацлавщини. Тільки 1776 р. на Правобережжі було обернено в унію більше ніж 800 православних парафій. З 19 католицьких монастирів, які існували наприкінці XVIII ст. на Київщині, 13 з'явилося там уже в другій половині XVIII ст. За даними канцелярії греко-католицького митрополита, у 1788 р. на Брацлавщині та Київщині, де до середини 70-х років XVIII ст. наступ католицизму значною мірою стримувався їх сусідством із Запорозькою Січчю, уже нараховувалося понад 2 тис. римо-католицьких та уніатських храмів і монастирів¹.

Місцеві польські поміщики, не відмовившись від силових методів навернення селян і православних священників в унію, почали застосовувати для цього гнучкішу тактику: вони позбавляли православних священнослужителів певних пільг, якими ті традиційно користувалися (можливість безкоштовно молотити своє збіжжя, купувати горілку в будь-якій корчмі, не платити пану за випас своєї худоби тощо), обкладали їх грошовим побором (харитативою), збільшували феодальні повинності (передусім це стосувалося православних селян), тобто вдавалися до бруталного економічного тиску на православне населення². 1782 р. шляхта Київщини взагалі зажадала, щоб сейм вилучив православну церкву в Речі Посполитій з-під духовної влади Переяславського єпископа, санкціонував арешт відступників від унії, розпорядився притягнути до судової відповідальності тих дідачів, які допустили у своїх маєтках повернення в лоно православ'я раніше поуніачених селян і передати греко-католикам решту православних храмів³. Усе це вкрай загострило й без того складну міжконфесійну ситуацію на Правобережжі.

До того ж мали місце фізичні й моральні знущання польських поміщиків та католицького й уніатського духовенства над православними священнослужителями. Трап-

лялося, що їх запрягали в плуги, били киями, сікли терновими різками, насипали їм у чоботи гаряче вугілля, забирали майно⁴. Прикладом наруги католицького й греко-католицького духовенства над православним священником може слугувати справа уманського протоієрея Кирила Зелницького, якого забили до смерті уніатські священники, серед них був і декан Микола Гасвський⁵. Особливою жорстокістю відзначався офіціал греко-католицького митрополита Мокрицький, який насильницьки наvertsав до унії тих священнослужителів, котрі виявили бажання повернутися в лоно православної церкви. Незважаючи на переслідування, деякі з греко-католицьких служителів культу все ж переходили в православ'я. Так, уніатський священник с. Рибниця Рашківської протопопії Михайло Перетятків перейшов з унії в православ'я, пояснюючи свій вчинок тим, що православна віра – це віра його пращурів, а в уніатстві він перебував, тому що боявся помсти поляків⁶.

У 70–80-х рр. XVIII ст. польській шляхті й католицькому духовенству не вдалося ліквідувати православну церкву на Правобережжі. Українське селянство, для якого православ'я слугувало тоді прапором у боротьбі за соціальне й національне визволення, чинило стійкий опір експансії католицизму. Його дії підтримала православна Росія. Усе це змушувало окремих ділчів Придніпров'я толерантно ставитися до православної церкви й навіть повертати православним їхні храми.

Відчутних змін релігійна ситуація на Правобережній Україні зазнала лише із середини 90-х рр. XVIII ст. після входження її до складу Російської імперії. Із цього часу православ'я стає панівним віросповіданням у “Південно-Західному краї”, католицизм же, навпаки, утрачає свою домінуючу роль, зокрема, шляхом знищення самодержавством греко-католицької церкви; яке російський уряд реалізовував у два етапи.

Варто зауважити, що включення православної церкви до структури державної системи Російської імперії в статусі відомства православного віросповідання, з одного боку, ставило цю релігійну конфесію в елітарні умови існування в державі, з іншого ж, – унеможливило проведення нею самостійного курсу, навіть у тій частині, яка стосувалася вирішення внутрішньоцерковних проблем. Погодившись на статус “панівної і первенствующої”, православна конфесія фактично погоджувалася і на ті засоби, якими цей статус утверджуватиметься, тобто на обмеження, а часто й приниження прав та свобод інших віросповідань, які діяли в державі.

Російська православна церква розглядала півтора мільйона уніатських віруючих у західному та південно-західному регіонах імперії як потенційних православних. Зайнятися ними до певного часу самодержавному режимові заважали зміни на російському престолі, наполеонівські війни в Європі, Вітчизняна війна 1812 р., поширення західного вільнодумства в імперії та повстання декабристів 1825 р.

На відміну від майже добровільного руху українських греко-католиків до возз'єднання з православною конфесією наприкінці XVIII ст., руху, що масово виник у суспільних низах і реалізувався часто навіть усупереч волі російських властей, процеси в першій половині XIX ст. від самого початку й до кінця були ініційовані самодержавною верхівкою в її політичних інтересах і на всіх стадіях контролювалися, коригувалися царатом та Священним Синодом. Хоча варто зауважити, що наприкінці XVIII ст. траплялися випадки, особливо на Волині, категоричного неприйняття православ'я уніатськими священниками, які, “немов розбійники”, вдиралися в православні храми, забирали там потири, дискоси, антиминоси та інше церковне начиння, здирали з ікон золоті та срібні ризи і, “втративши будь-яке почуття страху перед Богом”, називали православну віру “жидівською”. Ксьондзи, зрозуміло, з неприхованою зневагою ставилися до обрядів православної церкви, називаючи їх “схизматською посвятою”⁷.

Украї загострили православно-уніатські та православно-католицькі стосунки на Правобережній Україні польські національно-визвольні повстання 1830–1831 та 1863–1864 рр.

Після ліквідації російським урядом греко-католицької церкви (1839 р.) на Правобережжі відбулися кардинальні зміни в конфесійній конфігурації цього регіону. Фактично тут залишилися лише дві офіційні християнські конфесії – православна й католицька, однак католицьке духовенство було у 20 разів менш численним, ніж православне: 11 049 православних священиків опікувалося 3 700 000 віруючими, що дає співвідношення 1/333, а на 603 пробоща припадало 980 000 мирян (570 тис. українських селян і 410 тис. поляків), тобто у співвідношенні 1/1641. Діяльність католицьких пастирів за таких умов не могла бути плідною, тим паче, що значно зменшилася і кількість католицьких культових споруд. За даними, наведеними у звіті Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора Д.Г.Бібікова імператорові за 1839 рік, у Київській губернії функціонувало православних церков 1 385, костьолів – 59, у Подільській – православних церков 1 556, костьолів – 111, у Волинській – відповідно 1 230 та 257. Отже, усього на Правобережжі налічувалося 4 171 православна церква й 427 костьолів⁸. На середину XIX ст. у "Південно-Західному краї" католики становили близько 9% жителів регіону, а частка католицьких релігійно-церковних інституцій сягала 5–6 %⁹.

Таким чином, до 40-х рр. XIX ст. правобережне римо-католицьке духовенство було істотно послаблене. Католицька віра втратила колишній суспільний вплив на Правобережній Україні, православ'я ж перетворилося на панівне віросповідання в цьому регіоні.

Головне завдання Російської православної церкви на Правобережжі полягало не лише в охороні православного населення від латинства, а, передусім, в оправославленні іновірного населення регіону, у тому числі й поляків-католиків. Так, згідно зі звітом обер-прокурора Священного Синоду за 1845 рік, із католицизму в православ'я в Подільській губернії перейшло 1 039 чол., у Київській – 240, Волинській – 132¹⁰; за 1850 рік: у Подільській губернії перейшло в православ'я 250 католиків, у Київській – 123, Волинській – 84¹¹; за 1856 рік: у Подільській – 142, у Київській – 49, Волинській – 46¹². Масове приєднання католиків до православної церкви в західних губерніях (близько 50 тисяч) відбулося в 1864 р. після придушення польського повстання 1863–1864 рр. Воно здійснювалося, опираючись на 108 правило закону від 1768 р., відповідно до якого православні могли брати шлюб з особами іновірного віросповідання лише за умови, що останні письмово зобов'язуються виховувати своїх дітей виключно в православній вірі. У грудні 1830 р. це правило змішаних шлюбів було підтверджене спеціальним указом Священного Синоду¹³. Варто зауважити, що парафіяльне духовенство не завжди брало на себе такі зобов'язання. Це пояснювалося як певною їх халатністю, так й іншими причинами. Подібна ситуація змушувала Синод та вищу єпархіальну владу постійно нагадувати пастирям про обов'язкове дотримання чинного в Російській імперії законодавства. Так, 7 лютого 1862 р. Волинська духовна консисторія розіслала благочинним відповідний наказ, щоб вони заборонили священикам хрестити дітей від змішаних шлюбів без підписок, які потрібно надсилати до консисторії¹⁴. Для православної церкви проблема змішаних шлюбів мала принципове значення, адже за рахунок дітей, народжених від батьків, що сповідували різні віри, повнювалися лави офіційного віросповідання. Саме це сприяло успішнішому втіленню в життя процесу русифікації населення Правобережжя. Особливо багато змішаних шлюбів фіксувалося на Волині¹⁵. Звичайно, траплялися випадки, коли католики в силу різних обставин свідомо переходили в православну віру. Такі факти документально

підтверджуються даними, зокрема, Волинської духовної консисторії за 1854¹⁶, 1868¹⁷, 1872¹⁸ та 1913¹⁹ рр. Але це не було визначальним.

Окрім опрацювання католиків, відбувалося також нищення їх духовної спадщини. Так, за свідченням краєзнавця XIX ст. О.А.Фотинського, чимало католицьких пам'яток протягом 30–40-х рр. XIX ст. знищувалося без певної мети, через невігластво, а часом за мовчазної згоди російських чиновників. Наприклад, заради забави пускали по воді цілі в'язки старовинних документів із монастирських архівів, спалювали величезну кількість стародрукованих книг, вилучених, зокрема, з храмів Волинської єпархії²⁰. У зв'язку з уже наведеними фактами, привертають увагу й спогади українського історика М.Костомарова, який, прямуючи до м. Почаїв 1845 р., відвідав руїни замку королеви Бонни в м. Кременець. Там знаходився православний собор, на подвір'ї якого валялися розбиті католицькі скульптурні зображення ангелів, Божої матері та різних святих²¹. Зауважимо, що подібні випадки пlynдрування католицьких пам'яток мали місце в історії Правобережної України не лише протягом 30–40-х рр. XIX ст., тобто відразу після придушення польського національно-визвольного повстання 1830–1831 рр. Вони траплялися й надалі, зокрема в 1870-х рр. Так, у с. Калині та с. Залісьцях Кам'янецького повіту Подільської губернії місцевий православний священник Пилип Вишгородський вимагав знищення двох статуй католицьких святих, які стояли на дорогах. Своє бажання він пояснював благочинному так: "... існування цих статуй – велика перепона на шляху знищення полонізму серед парафіян"²².

Православно-католицькі взаємини на Правобережній Україні характеризувалися достатньою напруженістю й на побутовому рівні. Так, у лютому 1808 р. була порушена справа проти шляхтича Назаркевича із с. Блудів Острозького повіту Волинської губернії, який обляяв панівне віросповідання. Від покарання його врятував поміщик Манаковський, який узяв цього шляхтича на поруки²³. 17 грудня 1864 р. судовий слідчий повідомив Київському губернаторові, що в Карабачинське волосне правління в нетверезому стані зайшов польський дворянин Андрій Глинка й у розмові зі старшиною та писарями про польське повстання 1863–1864 рр., на зауваження одного з писарів, що поляків за його збурення варто знищити, висловився таким чином: "Ні, російські сукини сини, дурні; ми вас виріжемо й знищимо православну віру". На питання, чим будете різати, він витягнув із кишені ніж, підняв його уверх і відповів: "А ось чим". За цей вчинок Глинка був переданий до військового суду й тримався під вартою у фортеці²⁴.

Траплялися випадки, коли й католицьке духовенство відверто зневажало все, що нагадувало про православне віросповідання. Своєю чергою православні пастирі не втрачали нагоду повідомити про це своє начальство. Так, зокрема, у січні 1894 р. парафіяльний священник м. Ольховець Ушицького повіту Подільської губернії Леонід Беднарівський повідомив благочинному 5-го округу того ж повіту, що 23 січня 1894 р. до нього прийшли селяни с. Новий Гуток і заявили про нахабну поведінку ксьондза м. Вербоваць Франциска Галишевського, який під час відвідин місцевих католицьких та православно-католицьких родин непристойно висловлювався про православну віру. Так, у хаті католика Миколи Жеребецького, помітивши на стінах поряд із католицькими іконами православні зображення (ікону Святої Трійці та ін.), ксьондз почав ляяти господаря хати й дозволив собі познущатися над цими святинями, називаючи їх "бовдурами". В оселі католика Миколи Яндульського ця ж духовна особа, звернувши увагу на ікону православного святителя Миколая, перед якою стояла лампадка, почав брутально висловлюватися про православ'я й вимагав її негайного зняття. Незважаючи на погрози ксьондза застосувати проти господаря хати грубу фізичну силу, той катего-

рично відмовився виконати поставлену вимогу. Тоді священник сам зняв ікону й забрав її із собою. Відвідуючи ж православно-католицькі родини, ксьондз радив їм не хрестити дітей за православним звичаєм. За такі дії в червні 1896 р. його звільнили з посади та відправили в Заславський бернардинський римо-католицький монастир²⁵.

Таким чином, православно-католицькі взаємини на Правобережжі наприкінці XVIII – на початку XIX ст. відзначалися особливою гостротою, незважаючи на окремі прояви міжконфесійної толерантності, і досягнули свого апогею наприкінці XIX – на початку XX ст. Самодержавний режим поставив функціонування римо-католицької церкви в Російській імперії в цілковиту залежність від державного механізму, адже прагнув нейтралізувати впливи цієї церковно-релігійної конфесії в країні. Своєрідним рубіконом в еволюції православно-католицьких відносин стали віросповідні реформи 1903–1905 рр. Проголошення свободи зміни конфесій створювало нову ситуацію в міжконфесійних відносинах і формувало ґрунт для місіонерського наступу на православ'я. Обмеження привілеїв панівного віросповідання показало його неготовність до функціонування в нових умовах місіонерської діяльності.

1. Крижанівський О. Історія церкви та релігійної думки в Україні : у 3 кн. / О. Крижанівський, С. Плохій. – К. : Либідь, 1994. – Кн. 3. – С. 120.
2. Смолій В. Возз'єднання Правобережної України з Росією / В. Смолій. – К. : Наук. думка, 1978. – С. 41.
3. Коялович М. История воссоединения западно-русских униатов старых времен / М. Коялович. – С. Пб., 1873. – С. 243–244.
4. Костомаров Н. Последние годы Речи Посполитой / Н. Костомаров. – С. Пб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1886. – С. 125.
5. Мученическая кончина Уманского протоиерея Кирилла Зелницкого, пострадавшего от униатов в 1776 году // Киевские епархиальные ведомости. – 1862. – № 10. – С. 335.
6. К истории воссоединения униатов Брацлавского воеводства во второй половине XVIII ст. // Подольские епархиальные ведомости. – 1890. – № 5–6. – С. 134–135.
7. Варваринский М. Из истории воссоединения униатов с православною церквою в конце XVIII века / М. Варваринский // Волынские епархиальные ведомости. – 1871. – № 7. – С. 187–188.
8. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор / Д. Бовуа. – К. : Інтел, 1996. – С. 312–313.
9. Bartoszewicz J. Na Rusi polski stan posiadania / I. Bartoszewicz. – K., 1912. – S. 94–96.
10. Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1845 год. – С. Пб., 1846. – С. 55.
11. Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1850 год. – С. Пб., 1851. – С. 44.
12. Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1856 год. – С. Пб., 1857. – С. 44–46.
13. Жилюк С. Російська церква на Волині (1793–1917) / С. Жилюк. – Житомир : Журфонд, 1996. – С. 148.
14. Там само.
15. Там само. – С. 149.
16. ДАЖО, ф. 1, оп. 14, спр. 57, 14 арк.
17. Там само, оп. 18, спр. 129, 19 арк.
18. Там само, оп. 19, спр. 16, 38 арк.
19. Там само, оп. 43, спр. 1, 214 арк.
20. Экскурсия О. А. Фотинского по Волынской губернии для описания памятников старины // Киевская Старина. – 1884. – № 71. – С. 197–198; Жилюк С. Указ. праця. – С. 103.
21. Костомаров Н. Из прожитых на Волини дней / Н. Костомаров // Киевская Старина. – 1884. – № 8. – С. 326; Жилюк С. Указ. праця. – С. 103.

22. ДАХО, ф. 315, оп. 1 (2 ч.), спр. 9690, арк. 3.
23. ДАРО, ф. 22, оп. 4, спр. 720, арк. 7–8.
24. ДАКО, ф. 2, оп. 179, спр. 1384, арк. 1, 8.
25. ДАЖО, ф. 315, оп. 2, спр. 359, арк. 3–3 зв., 13 зв.

Julia Hytrovska
(Kiev, Ukraine)

**The Orthodox-Catholic relations on the Right-bank Ukraine
in the end of the 18th–19th centuries**

Basing on the archives documents, scientific literature and materials of the periodic press, the author of this article investigates the problem of the Orthodox-Catholic relations on the Right-bank Ukraine in the end of the 18th–19th centuries.

Key words: Orthodox Church, the Russian government, Right-Bank Ukraine, the Catholic clergy.